

NECROPOLE DE EPOCĂ ROMANĂ ÎN ORAȘELE PONTULUI STÎNG ; CARACTERISTICI TIPOLOGICE.

Cunoaștem morminte de epocă romană din necropolele celor trei orașe vest-pontice. Numărul mormintelor descoperite este diferit de la necropolă la necropolă, după cum, tot diferit este și modul în care s-au efectuat cercetările.

La Histria toate descoperirile s-au făcut numai prin săpături sistematice, după un plan înainte conceput și bine întocmit¹. Dar, deși lucrările s-au bucurat permanent de bune condiții, cercetările de pînă acum au fost întreprinse cu rezultate remarcabile, în special, în necropola tumulară, unde cele mai multe dintre movilele cercetate au fost din epocile greacă și elenistică². Cit privește necropola plană de pe platoul de la vest de cetate, descoperirile din sectoarele X, Z₂ și „sectorul necropolă” sînt importante dar nu concludente pentru definirea caracteristicilor unei necropole³. De fapt, descoperirile din aceste sectoare n-au fost făcute în

¹ Petre Alexandrescu, *Necropola tumulară, săpături 1955-1961*, în *Histria*, II, București, 1966, p. 137-140; *Materiale*, 4, 1957, p. 55-56. Pentru întinderea necropolei tumulare și delimitările din interiorul ei, mai recent Petre Alexandrescu, *Cercetări aerofotografice la Histria ; I. Observații asupra organizării spațiale în necropola Histriei*, Peuce, 2, 1971, p. 27-35. Toate observațiile sînt făcute numai asupra necropolei tumulare.

² Petre Alexandrescu, *Histria*, II, p. 135-136, dă lista tumulilor în ordine cronologică. Din cei 40 de tumuli săpați, nu publică în *Histria* II decît 34 de movile repartizate astfel : seria I, 14 tumuli (epoca greacă), seria II, 9 tumuli (epoca elenistică), seria III, 11 tumuli (epoca romană).

³ În perioada 1950-1963 s-au descoperit multe morminte în aceste sectoare. Unele au fost amintite în rapoartele de săpături : *Materiale*, 4, 1957, p. 27-32, 12 morminte din Sectorul X ; p. 32-36, 13 morminte, dintre care 11 de epocă romană, din Sectorul necropolei romane-sudul platoului ; p. 48-55, 21 morminte din sec. II-IV din Sectorul Z₂ : *Materiale*, 6, 1959, p. 281, un mormint din Sectorul X ; p. 288, 9 morminte din Sectorul Z₂ ; *Materiale*, 9, 1970, p. 209, 9 morminte de copii și 4 de adulți în Sectorul Z₂. Numărul mormintelor descoperite (mă refer numai la cele din sec. I-IV) este mult mai mare. Numai în Sectorul X, după planul general al săpăturilor din 1950-1957, numărul mormintelor descoperite și amplasate pe plan este mult mai mare decît al celor amintite în rapoartele preliminare (v. *Materiale*, 6, 1959, p. 281, fig. 6). Ele nu sînt reluate nici în *Histria*, II, 1966, p. 20-131, unde sînt publicate săpăturile din acest sector.

urma unor săpături speciale pentru necropolă, ci într-un fel întâmplător, deoarece, în aceste sectoare, se cercetau locuințe din epoca arhaică greacă sau din epoca romană⁴. În acest fel, chiar dacă toate mormintele cunoscute astăzi din necropola plană au fost scoase la lumină în urma săpăturilor arheologice sistematice, pentru cercetarea necropolei plane n-a fost întocmit un plan de ansamblu, așa cum s-a procedat cu necropola tumulară a cetății Histria.

La Callatis, unde săpăturile au început de mai bine de o jumătate de secol, multe din datele oferite de cercetările din primele trei decenii sînt de cele mai multe ori insuficiente pentru o încadrare tipologică și cronologică a mormintelor descoperite⁵. La acestea s-au mai adăugat și descoperirile întâmplătoare, condiționate de lucrări edilitare sau agricole, care au distrus, în diverse perioade, un număr mare de morminte⁶. Totuși, în urma cercetărilor întreprinse în ultimii douăzeci de ani s-au determinat două necropole principale, una la vest de Mangalia, în zona șoselei ce duce spre Albești, iar alta tumulară, cu o desfășurare mult mai mare, ce se întinde în partea de vest și de nord a orașului⁷.

Cît despre Tomis, necropolele sale au avut o situație precară datorită dezvoltării rapide a orașului Constanța în ultimele decenii ale secolului trecut și în primii ani ai secolului nostru, cînd a fost înglobată sub orașul modern întreaga zonă rezervată celor morți. Datorită acestor condiții au fost distruse foarte multe morminte⁸, iar din cele salvate numai pentru puține avem date cît de cît suficiente în manuscrisele lui Gr. G. Tocilescu sau în cele ale inginerului Pamfil Polonic⁹. Înregistrările de morminte și săpăturile de salvare întreprinse în ultimele două decenii, după reorganizarea Muzeului de arheologie din Constanța, cînd lucrările edilitare, cu ritmul lor accentuat, au cuprins mari suprafețe din zona necropolelor,

⁴ Săpătura inițiată în 1955 pentru delimitarea marginii de sud a așezării civile a avut însă drept rezultat principal descoperirea de morminte de epocă romană (Materiale, 4, 1957, p. 32).

⁵ Th. Sauciu-Săveanu a întreprins săpături la Callatis timp de peste un sfert de veac, atît în oraș cît și în necropole. Descoperirile din necropole sînt publicate, destul de sumar, în *Dacia*: 2, 1925, p. 114 și urm.; 3-4, 1927-1932, p. 411 și urm.; 5-6, 1935-1936, p. 247-287; 7-8, 1937-1940, p. 223-229; 9-10, 1941-1944, p. 243-256. În aceeași vreme, dar sporadic, a făcut săpături și O. Tafrați; v. *Les tumuli de Callatis*, *Arta și arheologia*, 2, 1928, p. 33-34 (unul din tumuli este din sec. II e.n.).

⁶ Gr. G. Tocilescu, *Biblioteca Academiei R.S.R.*, ms. rom. 5131, f. 239 și 254-258. O. Tafrați, *La cité pontique de Callatis*, *Arta și arheologia*, 1, 1927, p. 19-21.

⁷ C. Preda, *Callatis*, ed. II, București, 1968, p. 29-31; C. Preda, Em. Popescu, P. Diaconu, *Materiale*, 8, 1962, p. 451-452; C. Preda, *Découvertes récentes dans la nécropole tumulaire du début de l'époque romaine à Callatis*, *Dacia*, N.S., 9, 1965, p. 233-251; P. Diaconu, *Un cimitir creștin din secolul IV descoperit la Mangalia*, în *Glasul Bisericii*, 23, 1964, nr. 7-8, p. 712-723; Pentru descoperirile mai recente vezi: C. Iconomu, *Pontice*, 2, 1969, p. 81-109 și „cronica săpăturilor arheologice” din SCIV: 17, 1966, 4, p. 718; 18, 1967, 3, p. 530; 19, 1968, 4, p. 688; 20, 1969, 3, p. 488.

⁸ Il. Ghibănescu, *ACMI*, 1915, p. 117-118; Gr. G. Tocilescu, ms. rom. 5159, f. 84; *Idem*, ms. rom., 5131, f. 148-171, unde dă lista cu piesele descoperite cu ocazia lucrărilor pentru Portul Constanța; între piesele enumerate, multe provin din morminte deranjate.

⁹ Gr. G. Tocilescu, ms. rom. 5132, f. 42-55 (descoperiri făcute de S. Fernichel); *Idem*, ms. rom., 5131, 5132, passim; P. Polonic, *Biblioteca Academiei R.S.R.*, *Manuscrise, Arhiva personală*, I, ms. 8, caiet 9.

au avut ceva mai bune rezultate, iar datele oferite pot furniza elemente pentru viitoarele sinteze¹⁰. Numeric, cu toate vitregiile condițiilor de cercetare, din Tomis sînt cunoscute cele mai multe morminte de epocă romană, înfățișate totodată într-o mare gamă tipologică și eșalonate pe tot cuprinsul epocii romane și romano-bizantine¹¹.

În cele ce urmează nu mă voi referi decît la mormintele din secolele I-IV e.n., descoperite în necropolele celor trei orașe vest-pontice, folosind pentru necropolele de la Histria și Callatis numai datele publicate iar pentru cele de la Tomis mormintele publicate precum și observațiile personale pentru descoperirile din 1959-1964, cînd am răspuns de acest sector.

În privința riturilor funerare, în toate cele trei orașe s-au practicat în primele două secole ale e.n. deopotrivă incinerarea și înhumarea. Raportul dintre incinerare și înhumare este totuși deosebit în fiecare dintre cele trei orașe. Dacă la Tomis se cunosc din secolul I al e.n. mai multe morminte de incinerare decît de înhumare¹², situația nu este aceeași la Callatis, unde ponderea o au mormintele de înhumare; fenomenul este normal și ca o consecință firească a practicii funerare din epocile anterioare (greacă și elenistică), cînd predomina înhumarea¹³, spre deosebire de Histria și Tomis unde pentru aceste epoci, putem socoti ca general ritul incinerării¹⁴. Din calcule și din concluzii asupra ritului funerar am exclus mormintele de copii, care au permanent un tratament deosebit¹⁵. Evoluția rituală și trecerea de la incinerare la înhumare se poate urmări destul de clar numai în orașele Tomis și Callatis. La Histria, în schimb, acest lucru este mult mai greu pentru că, în stadiul de astăzi al investigațiilor, se cunosc încă prea puține morminte de epocă romană din secolele II și III e.n.

¹⁰ A. Rădulescu și M. Davidescu, *Materiale*, 5, 1959, p. 753-756; V. Barbu, *St. Cl.*, 3, 1961, p. 203-207; M. Bucovăla, *Pontice*, 1, 1968, p. 269-304; N. Chelută-Georgescu, *Pontica*, 7, 1974, p. 363-375. Cele mai multe, chiar și din această perioadă, sînt inedite.

¹¹ V. Barbu, *Din necropolele Tomisului. I. Tipuri de morminte din epoca romană*, SCIV, 22, 1971, 1, p. 47-66.

¹² V. Barbu, *L'incinération et l'inhumation à l'époque romaine à Tomis*, în *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Budapesta, 1968, p. 372-376; Idem, *Rituri funerare în epoca romană la Tomis, în Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie, dec. 1964*, vol. I, București, 1971, p. 454-464.

¹³ C. Preda, *Callatis*, ed. II, p. 25, pentru epoca elenistică, sec. IV-II î.e.n., cînd predomina înhumarea. Situația se păstrează la fel și în sec. I-II e.n. Descoperirile din ultimele două decenii au scos, cu precădere, morminte elenistice și mai ales romane din secolele IV-VI e.n. (v. nota 7).

¹⁴ În săpăturile de la Histria, efectuate în necropola tumulară, nu au apărut decît doi tumuli (I și XVIII), din 40 de movile săpate, cu morminte de înhumare din sec. V-IV î.e.n. (P. Alexandrescu, *Histria*, II, p. 171-173, 176 și 257). La Tomis, de asemenea, sînt foarte rare mormintele de înhumare și numai în sec. II-I î.e.n.

¹⁵ Copii se inhumau, de regulă, la multe popoare, chiar dacă maturii se incinerau. La daci: K. Horedt, *Materiale*, 2, 1957, p. 10-13 și fig. 3-4; D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, p. 76, 118-119; Idem, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporul de Cimpie*, București, 1976, p. 75-76 (cele 21 de morminte de înhumare aparțin în exclusivitate copiilor sub șapte ani); Mircea Babeș, *Necropola daco-romană de la Enisala*, SCIV, 22, 1971, 1, p. 32-33, unde enumeră necropole dacice și carpice în care copii sînt înhumați. La romani: Pliniu, *Hist. Nat.*, VII, 16, socotește inhumarea copiilor ca un *mos gentium*; Fr. Cumont, *Lux perpetua*, Paris, 1949, p. 388.

Din datele pe care le avem astăzi se poate constata că trecerea de la incinerare la înmormântare se produce mai de timpuriu în cele trei orașe pontice, chiar față de alte așezări din Dobrogea¹⁶. Aceasta se datorește transformărilor suferite în componența populației, prin penetrația unora veniți din Orient. Dobrogea este încă de la începutul stăpînirii romane, prin intermediul negustorilor, militarilor și veteranilor stabiliți aici influențată de cultele egiptene¹⁷, siriene și microasiatice¹⁸; tot în acest timp pătrunde și cultul zeului iranian Mithras, răspîndit încă de la început atît în cetățile Pontului Sîng¹⁹ și în așezările din interior²⁰, cît și în unele localități de pe limesul dunărean²¹. Sub acest climat, este de presupus că orașele pontice au suferit influența noilor religii, poate mai de timpuriu decît alte centre urbane din Dobrogea, datorită componenței populației, în rîndul cărora erau mulți locuitori veniți din Asia Mică. Acest lucru este dovedit prin cultele religioase care se întîlnesc documentate de multe ori mai bine decît în celelalte orașe de pe teritoriul Dobrogei, fie prin asociații de credincioși grupați în jurul unei divinități, fie numai prin ex-voturi, dovedind penetrația lor, în ținutul dintre Dunăre și Mare prin numai atestările din cele trei orașe pontice. *Isis și Sarapis, Cybele și Attis, Men, Jupiter Dolichenus, Mithras*, exponenți ai religiilor „de minuire” sînt prezenți alături de divinitățile locale sau clasice în secolele I-III e.n.²². Or, legat de sensul acestor religii, care propovăduiau nemurirea dincolo de mormînt, este lesne de înțeles marelui rol pe care l-au jucat aceste credințe în formarea concepțiilor despre viață și moarte ale populației din aceste orașe, reflectate și prin trecerea în acest timp, de la ritul incinerăției la cel al înmormântării. În religiile venite din Orient trebuie căutat, în deosebi, factorul principal al răspîndirii și generalizării înmormântării. Religiei creștine nu-i putem atribui un rol hotărîtor în seco-

¹⁶ Mă refer la așezările rurale, în care elementul autohton se păstrează puternic în plină epocă romană. Concludentă, în acest sens, este necropola daco-romană de la Enisala, datată în sec. I-II e.n., în care din 48 de morminte cercetate, 37 sînt de incinerare, 9 de înmormântare (din care 8 de copii), iar la două nu s-a putut preciza ritul funerar (Mircea Babeș, *op. cit.*, p. 21 și urm.).

¹⁷ D. M. Pippidi, *Cu privire la răspîndirea cultelor egiptene în Scitia Mică*, în *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969, p. 60-82, cu toată bibliografia.

¹⁸ Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 1, 1924, p. 124; 2, 1925, p. 119. Gabriella Bordenache, *Dacia*, N.S., 4, 1960, p. 501-502. Iorgu Stoian, *Tomitana*, 1962, p. 80-82. A. Rădulescu, *SCIV*, 14, 1963, p. 90. V. Părvan, *Histria*, IV, p. 682. Em. Popescu, *Dacia*, N.S., 4, 1960, p. 274 și urm. D. M. Pippidi, *SCIV*, 19, 1968, 3, p. 433-434; Gabriella Bordenache, *Sculpture grece e romane*, I, București, 1969, p. 35-36, p. 80-81 (nr. 54 și 159).

¹⁹ V. Părvan, *Dacia*, 2, 1925, p. 218. Gabriella Bordenache, *Dacia*, N.S., 5, 1961, p. 207. Iorgu Stoian, *op. cit.*, p. 127-128, nr. 28. Gr. Florescu, *Dacia*, 3-4, 1935-1936, p. 430. Toate sînt reluate de M. J. Vermaseren, *C.I.M.R.M.*, Haga, 1956-1960, nr. 2296, 2298-2302.

²⁰ *C.I.L.*, III, 12468 = M. J. Vermaseren, *op. cit.*, nr. 2312 (Tropaeum Traiani). V. Părvan, *ARMSI*, 35, 1913, p. 509-518 (Acunaru). D. M. Pippidi, *St.Cl.*, 13, 1971, p. 143-148.

²¹ M. J. Vermaseren, *op. cit.*, nr. 2288-2294 (Troesmis), 2275-2277 (Capidava), 2278 (Axioptolis). D. M. Pippidi, *Sfîrșitul păgînismului în Scitia Mică*, în *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 293.

²² Prin răspîndirea cultelor orientale nu trebuie să ne închipuim că cele oficiale, clasice, nu se mai practicau. Ar fi o aberație, pentru că stăpînitorii puterii Romei erau totodată susținătorii acestora. În acest sens, D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 287.

lul al II-lea, pentru că dovezile despre răspîndirea creștinismului în această epocă sînt destul de vagi. Chiar dacă au existat grupuri izolate de creștini în sinul populației locale din secolul al II-lea și din prima jumătate a secolului al III-lea, acestea nu puteau hotărî renunțarea în masă la vechea practică a incinerării. Trecerea de la incinerare la înhumare s-a produs printr-un proces de lungă durată sub influența primordială a religiilor orientale, pătrunse cu mult înainte de răspîndirea creștinismului. Totuși, nu putem exclude cu totul influența religiei creștine în perioada finală de trecere la înhumare, fără însă a-i acorda rolul preponderent, pe care l-a avut, în schimb, în alte provincii ale Imperiului roman, dar cu un secol sau două mai tîrziu²³.

Tratamentul și evoluția incinerăției în așezările din Dobrogea, dar în special în orașele pontice, ar putea fi mai bine elucidate dacă s-ar cunoaște riturile practicate în primele secole ale epocii romane în așezările rurale ale Moesiei Inferior, unde elementele de substrat sînt mai bine conservate, putîndu-se astfel discerne ce este local și ce este adus într-o așezare cu un mozaic etnic atît de bogat ; or, pînă acum, nu a fost cercetată în întregime necropola nici unei așezări rurale din epoca romană. Săpăturile efectuate în necropola de la Enisala, dovedesc, spre exemplu, perpetuarea incinerăției într-o necropolă băștinașă în plin proces de romanizare²⁴.

Paralel cu incinerăția, încă din secolele I-II e.n. sînt întîlnite morminte de înhumare ; unele dintre ele sînt clar datate în perioada de tranziție de la incinerare la înhumare. Cele mai clare exemple le oferă necropola de la Histria, unde într-un tumul, spre exemplu, mormîntul principal, datat în secolul al II-lea e.n. este de incinerare, iar din șapte morminte secundare de înhumare, șase sînt din secolele II-III e.n.²⁵. Important este faptul că la aceste morminte secundare se observă „tendențe de grupare în jurul mormîntului principal al movilei, fără a-l deranja”²⁶. Acest caz este întrucîtva similar cu cel întîlnit în alte necropole unde în cavouri sau în mausolee de familie unii se înhumează în sarcofage, iar alții se incinerează și cenușa este depusă în urne în *loculi*²⁷.

Astfel că, după această remarcă sumară asupra raportului incinerare-înhumare și trecerii de la un rit funerar la altul, în cele ce urmează,

²³ Cel mai tîrziu mormînt de incinerare de la Tomis este datat la mijlocul secolului al III-lea e.n. După datele pe care le cunosc din celelalte două orașe pontice, nici în acestea nu sînt morminte de incinerare ulterioare acestei epoci. De aceea nu cred că se poate socoti generalizarea înhumării sub influența religiei creștine. Afirmarea prof. D. M. Pippidi (*op. cit.*, p. 294) că „părăsirea — începînd din secolul al II-lea — al ritului incinerării și trecerea la înhumarea cadavrelor, începută sub influența religiilor orientale și generalizată după izbînda creștinismului”, nu se poate aplica orașelor pontice și, în general, nici majorității necropolelor din Dobrogea.

²⁴ Mircea Babeș, *op. cit.*, p. 19—38.

²⁵ P. Alexandrescu, *Histria*, II, p. 210—213 (tumul XXVII), mormîntul principal de incinerare (tipul J Aa V), cu inventar bogat, datat în sec. II e.n. ; p. 222—225 pentru mormintele secundare.

²⁶ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 225.

²⁷ A. Audin, *Inhumation et incinération*, Latomus, 19, 1960, p. 529 (într-un mormînt din Ostia pentru capul familiei și rudele sale sarcofage luxoase, iar pentru sclavi nișe cu urne). Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 389 (în necropola de sub biserica Sf. Petru s-au găsit sarcofage și urne de incinerare, toate din sec. II—III e.n.).

mă voi opri numai la câteva tipuri de morminte de incinerare, unele comune celor trei necropole iar altele specifice numai uneia sau la două dintre ele.

Spre exemplu, tipul de mormint „în trepte” s-a descoperit în necropolele celor trei orașe. Deși nu este un tip frecvent în nici una dintre necropole, el se întâlnește în toate²⁸. La Callatis, la un mormint de acest fel, groapa în care se păstrau toate resturile cremațiunii și inventarul funerar era acoperită cu un capac de la un sarcofag de marmură în pantă dublă și cu acrotere simple la colțuri²⁹. La Histria acest tip, pe baza inventarului funerar, a fost datat în a doua jumătate a sec. I e.n., iar la Tomis a fost datat la sfârșitul sec. I și în tot sec. II e.n. Atât la Histria și la Callatis cât și în alte necropole din Dobrogea³⁰ și din estul Traciei³¹ unde a fost atestat, peste acest tip de mormint se aflau tumuli; chiar dacă la Tomis nu au fost surprinși tumulii, datorită nivelărilor suferite de orașul Constanța, negreșit că și aici mormintele au fost tumulare. În privința originii, socotesc că mormintul „în trepte” este o variantă evoluată a tipului elenistic de mormint cu șanț de tiraj, întâlnit foarte des în unele necropole. De altfel, o evoluție locală din gropile ovale s-ar părea că îi atribuie și mormintului descoperit la Histria³². Chiar dacă acest tip de mormint este atestat în epoca romană pe o arie mult mai mare, deoarece își găsește similitudini în morminte mai vechi din aceeași zonă, aici cred că trebuie căutată, în primul rând, originea lui.

Un alt tip, destul de rar întâlnit și cu o arie foarte mică de răspândire, este mormintul cu două șanțuri dispuse în cruce. A apărut de două ori în necropola tumulară de la Histria, unde au fost datate, unul în a doua jumătate a sec. I e.n., iar altul în secolul al II-lea e.n.³³, iar la Tomis a fost descoperit un singur mormint de acest fel, din secolul I e.n.³⁴. Datorită faptului că nu are analogii și în alte necropole, cred că poate fi socotit, mai degrabă, o variantă a celor cu groapă ovală sau rotundă și cu un singur șanț de tiraj longitudinal; chiar și la Histria el s-ar putea încadra alături de tipul cu un singur șanț³⁵.

²⁸ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 201–204 și 255, tumulul XXXVI, mormintul nr. 2, tip JAa VI, datat în a doua jumătate a sec. I e.n. C. Preda, *Dacia*, N.S., 9, 1965, p. 233–235. V. Barbu, *SCIV*, 22, 1971, 1, p. 50–51, tipul III.

²⁹ C. Preda, *loc. cit.* și fig. 1.

³⁰ Expectatus Bujor și G. Simion, *Materiale*, 7, 1960, p. 393; Expectatus Bujor, *Dacia*, N.S., 4, 1960, p. 225–533 și fig. 4/2–6.

³¹ C. Preda, *op. cit.*, p. 235, nota nr. 8. P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 267 și notele nr. 111–113.

³² P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 260: „Tipul JAa VI reprezintă poate o evoluție tirzie din tipul JAa V. Comun între cele două tipuri este sistemul de ardere pe un rug înscris în limitele gropii de ardere, lăsarea *in situ* a resturilor incinerate. Diferă între ele forma gropii de ardere, care la tipul JAa VI este în trepte (rugul așezându-se pe treapta superioară)”.

³³ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 197–200, tumulul XXX (tipul JAa IV), datat în a doua jumătate a sec. I e.n.; p. 206–209, tumulul XXIV, datat în sec. II e.n.

³⁴ V. Barbu, *op. cit.*, p. 49, l-am socotit o variantă a mormintelor cu groapă ovală și cu șanț de tiraj longitudinal.

³⁵ La Histria ar putea fi socotit o variantă a lui JAa V sau JAa III (P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 252–255).

Pînă acum am exemplificat incinerarea numai prin morminte cu ardere pe loc, deși, mai ales ca o reflectare a influenței băștinașilor asupra populației urbane, se întîlnesc complexe de incinerare cu ardere în afara mormîntului, din care, în primul rînd, trebuie remarcate mormintele în urnă. La Histria, într-un singur tumul, s-a întîlnit un mormînt de incinerare cu oasele calcinate depuse într-o amforă romană din sec. I-II e.n.³⁶. Este singurul mormînt în urnă, din epoca romană, cunoscut, pînă acum, în cele trei orașe de pe litoralul dobrogean, cu toate că prezența populației băștinașe este marcată în epocile greacă și elenistică prin diverse forme de morminte și de ritual funerar; de fapt, ecoul acestor influențe este pregnant și în epoca romană printr-o serie de vase tipic băștinașe întîlnite în inventarele funerare, mai ales în mormintele de la Tomis³⁷.

În afara mormîntului de incinerare în urnă, toate tipurile de morminte de incinerare descoperite sînt cu ardere pe loc, indiferent de forma pe care o are groapa în care se produce cremațiunea³⁸. Cît privește modul în care se pun ofrandele ulterioare incinerării, sînt unele diferențe între cele trei necropole. În necropola tumulară de la Histria, de cele mai multe ori, ofranda înhumării, care se depune după consumarea incinerării, nu este plasată în interiorul suprafeței de ardere ci undeva în apropiere, pe platforma tumulului³⁹. Din cercetările de pînă acum, la Tomis și din cît cunoaștem și la Callatis, totdeauna aceste obiecte sînt plasate tot în groapa în care a fost rugul. Atît într-un caz cît și în altul, locul unde sînt aranjate ofrandele de după incinerare constituie mormîntul propriu-zis. Peste aceste obiecte s-a întîlnit, de multe ori, în toate cele trei necropole, o casetă de protecție formată din țigle, cărămizi sau olane.

Rămîne, în cele ce urmează, să ne oprim asupra citorva tipuri de morminte de înhumare. În primele secole ale erei noastre înhumarea cuprinde o mare varietate de forme de morminte, în care gama de expresie este foarte bogată, începînd de la groapa simplă și fără sicriu pînă la construcțiile mari funerare cu una sau două încăperi. Această varietate tipologică este valabilă pentru Callatis și mai ales pentru Tomis. Dezvoltarea pe care o înregistrează *Metropola Pontului* în epoca romană este oglindită, deopotrivă, și prin formele de morminte. În varietatea tipurilor de morminte se reflectă, de asemenea, componența pestriță a populației și, bineînțeles, prosperitatea economică la care se ajunge. Cînd spun aceasta, mă gîndesc, în primul rînd, la numărul mare al sarcofagelor de

³⁶ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 213, tumulul VI (tipul JB3). Aurelian Petre, *RÉSEE*, 11, 1973, 2, p. 220, consideră că acesta este un mormînt băștinaș, datorită ritualului practicat.

³⁷ V. Barbu, *St. Cl.*, 3, 1961, p. 212 și 219 (fig. 10). C. Scorpan, *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 65–95; *Idem*, *Pontice*, 2, 1969, p. 257–258; *Idem*, *Pontica*, 3, 1970, p. 143–145.

³⁸ La Histria a mai fost găsit un mormînt de epocă romană (tumulul XXXV, tipul JB1), în care „în centrul suprafeței funerare se află o aglomerare de arsură și de oase calcinate. Aici se găseau cîteva semințe de pin carbonizate, provenite din rugul funerar” (P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 257). Similitudinea acestui mormînt de epocă romană cu altul (tumulul XXIII), datat la sfîrșitul sec. V î.e.n., nu poate fi decît accidentală.

³⁹ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 269–270.

marmură de import microasiatic, întâlnite la Tomis mai mult decît în oricare alt oraş de epocă romană din Dobrogea⁴⁰, şi la numărul mare al mormintelor cu inventar bogat ce s-au descoperit în ultimul secol la Constanţa.

Comune celor trei oraşe sînt numai mormintele simple, cele în groapă rectangulară, cu sau fără sicriu, şi cele cu o protecţie totală sau parţială din ţigle sau cărămizi, făcută peste mort sau peste sicriu. Sînt tipuri de morminte cu o mare arie geografică şi cu o durată de mai multe secole. Chiar în oraşele riverane Pontului Stîng aceste forme se găsesc încă din epoca elenistică şi continuă pînă tîrziu în cea romano-bizantină.

Un grup aparte îl formează mormintele în firidă, cu toate variantele sale⁴¹, care s-au întîlnit în număr destul de mare la Tomis, iar mai rar au fost atestate şi la Callatis⁴². Frecvenţa lui destul de mare în necropolele Tomisului, precum şi persistenţa pe aproape trei secole, denotă, negreşit, o arie mai mare de răspîndire. Descoperirile de la Callatis, cit şi o variantă mai veche de la Histria, vin să susţină această afirmaţie⁴³.

Dintre celelalte tipuri de morminte de înhumăţie, nu mă voi opri decît asupra sarcofagelor monolite şi a citorva tipuri de morminte construite. Cît priveşte sarcofagele monolite din marmură sau din calcar, mormintele din lespezi de calcar şi cavourile zidite nu s-au descoperit pînă acum decît la Tomis şi la Callatis. Unele dintre ele, după cum vom vedea, sînt întîlnite în epoca romană numai la Tomis.

Este important de urmărit fiecare tip de mormînt, de văzut evoluţia şi variantele care le înregistrează, frecvenţa în fiecare necropolă şi seco-

⁴⁰ În catalogul sarcofagelor din Dobrogea, întocmit de Maria Alexandrescu-Vianu (*Les sarcophages romains de Dobroudja*, RESEE, 8, 1970, 2, p. 269–302), între cele enumerate ca provenind din Tomis, 6 sînt de marmură. Numărul este mare, comparativ cu cele de marmură din celelalte oraşe ale Scîtîiei Minore, chiar dacă dintre ele eliminăm placa de marmură de la nr. 15, p. 289–290, care nu cred că face parte dintr-un sarcofag. Rectific, cu această ocazie, şi nr. 13, p. 288, fig. 38, care nu provine din Tomis ci de la Dulgheru; de altfel, acest tip de capac nu este cunoscut la Tomis.

⁴¹ Am socotit următoarele variante: 1. firidă mică, mortul fără sicriu; 2. firidă mică, mortul cu sicriu; 3. firidă mare pentru mai mulţi morţi; 4. mormîntul cu mai multe încăperi-firide dispuse în cruce; 5. morminte în firidă şi cu amfore cilindrice în puşul de acces.

⁴² Pentru Tomis: V. Barbu, St. Cl., 3, 1961, p. 208 şi fig. 4; Idem, SCIV, 22, 1971, 1, p. 53–55 (tipul VIII) şi fig. 2. Pentru Callatis: C. Preda, *Callatis*, ed. II, p. 31; SCIV, 1, 1950, 1, p. 84 (descrierea este destul de sumară); Th. Sauciu-Săveanu, Dacia, 5–6, 1935–1936, p. 284; Idem, Dacia, 9–10, 1941–1944, p. 257; N. Cheluţă-Georgescu, Pontica, 7, 1974, p. 363 şi urm., publică două „complexe funerare din secolul VI e.n.”, care după planul de situaţie din planşa II prezintă neclarităţi. Complexul „A”, format din cinci încăperi dispuse în cruce, ar fi avut canalul de acces (dromos) pe latura de est a încăperii nr. 3, unde nu este schiţat; în schimb, pe latura de nord a încăperii nr. 1 este schiţată o intrare, probabil spre o altă încăpere, de care nu se pomeneşte în text. Legătura de comunicare dintre cele două complexe face ca toate încăperile să alcătuiască un singur mormînt cu totul alt aspect, în ori ce caz nu în formă de cruce. Cred, mai de grabă, că sînt două morminte diferite, fiecare cu mai multe încăperi, în care un „complex funerar” a deranjat o parte din celălalt; numai aşa s-ar explica plasamentul neaxial al intrării de pe latura de nord a încăperii nr. 1 din „complexul funerar B”.

⁴³ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 221 (M. XXX²), datat în a doua jumătate a sec. I e.n.; nişa era săpată pe latura lungă a gropii.

lele în care este datat. În cele ce urmează, mă voi rezuma să prezint numai câteva tipuri mai reprezentative pentru aceste necropole.

Sarcofagul monolit, din calcar sau din marmură, alcătuit din cutie (*arca*) și capac (*operculum*), se încadrează tipologic într-o singură categorie, a celor cu *tabula ansata* pe fața principală a cutiei, iar capacul în pantă dublă și cu acrotere la colțuri. Singurele variațiuni în cadrul acestui tip constă în felul cum sînt ornamentate acroterele și frontoanele și în felul cum sînt lucrute marginile laturilor cutiei și modul cum este împodobită fața principală, cea cu *tabula ansata*. Din acest tip se cunosc un număr destul de mare, întregi și fragmentare, numai la Tomis și la Callatis, toate datate în sec. II-III e.n.⁴⁴.

Un alt tip de mormînt, deși simplu și arhicunoscut, este cel din lespezi de calcar, cu cele patru variante ale sale⁴⁵. Întîlnit, deopotrivă, la Callatis și la Tomis în epoca romană, el nu poate fi socotit specific numai pentru această epocă, deoarece la Callatis se găsește foarte bine reprezentat numeric încă din epoca elenistică⁴⁶. Chiar dacă uneori, în epoca elenistică, lespezile sînt mai îngrijit cioplite pe fețele interioare, chiar dacă în epoca romană apar variantele cu acoperiș în pantă dublă și cu „fereastră”, tipul elenistic nu trebuie totuși separat de cel roman. Faptul că și într-o epocă și în alta el se întîlnește în necropole tumulare, pledează pentru a-l socoti cu o durabilitate foarte mare, adică din epoca elenistică pînă în cea romano-bizantină. La Tomis, acest tip se întîlnește începînd din secolul al II-lea e.n., cele mai multe fiind din secolul următor, pentru că în secolul al IV-lea el să fie folosit mai rar. Persistența lui la Callatis pînă în secolele IV-V și frecvența mare în această perioadă este favorizată de carierele de piatră de pe malul nordic al lacului Mangalia. De altfel, în perioada romano-bizantină acest tip de mormînt se întîlnește cel mai mult în necropola din jurul șoselei dinspre satul Albești, aflată în apropierea acestor cariere de calcar⁴⁷. Spre deosebire de mormintele de acest tip descoperite la Callatis, între cele de la Tomis unele au interiorul tencuit iar apoi aplicată pictură în frescă. Unul dintre acestea, descoperit în 1964, avea pictura păstrată în întregime, formată din ramuri de laur și șerpi încolăciți⁴⁸.

Celelalte tipuri pe care le voi menționa sînt cunoscute, pînă acum, în principal, numai prin descoperirile din necropolele tomitane. Dintre acestea menționez cavourile cu o singură încăpere zidite din blocuri mari

⁴⁴ Maria Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, p. 280-292, sînt enumerate 15 de la Tomis (cu amendamentele din nota 40) și 7 de la Callatis.

⁴⁵ V. Barbu, *op. cit.*, p. 55-58 și fig. 4-7 (tipul X), cu variantele: 1. cu acoperiș plan și cu „fereastră”; 2. cu acoperiș plan și fără „fereastră”; 3. cu acoperiș în pantă dublă și cu „fereastră”; 4. cu acoperiș în pantă dublă și fără „fereastră”.

⁴⁶ C. Preda, *op. cit.*, p. 26; Idem, *Cîteva morminte din epoca elenistică de la Callatis*, SCIV, 17, 1966, 1, p. 142. R. Vulpe, *Dacia*, 5-6, 1935-1936, p. 329. N. Cheluță-Georgescu, *Pontica*, 7, 1974, p. 178-179 (M. 5), sec. III i.e.n.

⁴⁷ C. Preda, *Callatis*, ed. II, p. 29. P. Diaconu, *op. cit.*, p. 712-718. C. Preda, Em. Popescu, P. Diaconu, *Materiale*, 8, p. 451-452. C. Iconomu, *Pontice*, 2, 1969, p. 85-98.

⁴⁸ Sînt cîteva cunoscute din săpături mai vechi, distruse curînd după descoperire; de la două dintre acestea ne-au rămas desene la P. Polonic. Cel descoperit în 1964 se păstrează în Muzeul de arheologie din Constanța.

de piatră fasonată, legate cu mortar, iar interiorul tencuit. Partea superioară a acestor morminte era boltită, astfel că rezista la presiunea tumulului. Deși jefuite și distruse parțial, elementele furnizate ne duc la reconstituirea părților componente⁴⁹. Aceste camere mortuare aveau aplicată pictură în frescă pe tencuiala interioară; nu am putut reconstitui motivele picturii, dar, după urmele de culoare este de presupus că motivele erau destul de variate. În două din cele patru cavouri de acest tip descoperite la Tomis, în interiorul lor s-au găsit fragmente de sarcofage de calcar, lucrate îngrijit din blocuri monolite. Pe baza obiectelor din inventarele funerare ce s-au găsit în ele, s-a precizat că erau folosite în secolul al III-lea e.n.; data construirii lor ar putea fi plasată în cursul secolului al II-lea e.n. De la Callatis sînt cunoscute o serie de cavouri de epocă romană cu o singură încăpere care ar putea fi încadrate în acest tip de mormint, deși dimensiunile lor sînt mult mai mici decît la cele tomitane⁵⁰. Acest tip de mormint continuă în Dobrogea tradiția greacă și elenistică a mormintului „de tip macedonean”, cunoscut la Callatis în sec. IV î.e.n.⁵¹

La Tomis s-au descoperit cavouri mai mari, cu o încăpere și vestibul sau cu două încăperi și vestibul, construite după aceeași tehnică sau din piatră nefasonată legată cu mortar și interiorul tencuit. Aceste morminte bogate prin însuși sistemul constructiv sînt grăitoare pentru prosperitatea atinsă de Tomis în secolele II-IV e.n.⁵²

Înainte de a încheia enumerarea, trebuie să remarc lipsa aproape totală a mormintelor zidite din cărămidă (din Tomis este cunoscut unul singur). Acest aspect este caracteristic mai ales pentru aceste orașe, pentru că în necropolele din interiorul Dobrogei sau în cele de pe limes, ele apar, deși nu în număr prea mare.

Din această succintă prezentare se desprind: *a.* o varietate tipologică a mormintelor de epocă romană din secolele I-IV e.n., în special a celor tomitane și callatiene; *b.* asemănările tipologice pentru sarcofage și construcții funerare sînt caracteristice numai pentru Tomis și Callatis, deoarece la Histria, pînă în prezent, n-au fost descoperite asemenea

⁴⁹ V. Barbu, *op. cit.*, p. 60 (tipul XV).

⁵⁰ C. Preda, *Callatis*, ed. II, p. 29, camera era mult mai mică (1,60 × 2,85), iar mormintele erau în cripte. Th. Sauciuc-Săveanu, *Dacia*, 5-6, 1935-1936, p. 250, simplă mențiune, fără descriere amănunțită și fără datare. În 1904 „nîvelîndu-se o movilă în partea de vest a orașului, s-a descoperit un cavou zidit din blocuri mari de piatră ecarisată; are formă pătrată și conține două morminte alăturate” (Gr. Tocilescu, *ms. rom.*, 5131, f. 254-255). După felul descrierii și după desen, ar putea fi elenistic. Mai recent s-a descoperit un cavou zidit din piatră semifasonată, cu partea superioară boltită (dimensiuni interioare: 2,30 × 3,80 m), datat în sec. IV e.n., printr-o cataramă de bronz (C. Iconumu, *op. cit.*, p. 101-106).

⁵¹ C. Preda, *Una nuova tomba a volta scoperta presso Mangalia-Callatis*, *Dacia*, N. S., 6, 1962, p. 157-172; *Idem*, *Callatis*, ed. II, p. 52.

⁵² Unul cu două încăperi și vestibul a fost cercetat în 1961 de autorul acestor rînduri, iar altul aproape identic este cunoscut din manuscrisele lui Gr. Tocilescu (V. Barbu, *op. cit.*, p. 63-64, tipul XVII).

⁵³ Descoperirile din sec. V-VI au scos la iveală în necropolele celor trei orașe mai ales morminte în gropi simple sau protejate prin casete din țigle; prin orientare vest-est și prin alte forme de ritual au fost considerate că au aparținut creștinilor. Numai la Callatis au fost descoperite, pentru această epocă, morminte în cutii din lespezi de piatră.

tipuri de morminte ; c. diferențele dintre tipurile de morminte din cele trei orașe, precum și varietatea tipologică, denotă că, deși în plin proces de romanizare, exista o populație eterogenă în orașele pontice în primele secole ale stăpînirii romane ; d. uniformizarea tipologică în cadrul necropolelor fiecărui oraș, cît și în cadrul tuturor celor trei orașe din Pontul Stîng se va înfăptui numai după răspîndirea generală a creștinismului.

Datele prezentate acum sînt susceptibile de îmbunătățiri pe baza descoperirilor viitoare. Cercetările de la Callatis, întreprinse în mod sistematic în ultimii ani, vor completa cunoștințele asupra necropolelor callatiene, mai ales că zone mari din cimitirele antice nu au fost afectate de construcții moderne, așa cum s-a întîmplat la Tomis⁵⁴. Cît despre Histria, descoperirile viitoare ar putea aduce lucruri noi numai dacă se vor săpa zone mai întinse din necropola plană de epocă romană de la vest de zidul de incintă de epocă romană timpurie. În orice caz, descoperirile de pînă acum, atît cele datorate săpăturilor arheologice cît și cele provenite în urma unor săpături întîmplătoare dar din care avem unele date despre situația mormintelor deranjate, ne furnizează puține elemente față de ceea ce ar conține o necropolă în ansamblul ei. De aceea o serie de considerații asupra corelației dintre numărul de morminte și populația orașului respectiv, dintre tipurile antropologice a cîtorva schelete studiate și componența etnică a populației nu pot avea decît un caracter de ipoteză care, din păcate, nu va putea fi niciodată concludentă. Aceste corelări se vor putea înfăptui numai în cadrul unor necropole peste care nu s-au suprapus așezări moderne și numai după ce vor fi cercetate exhaustiv sau, în orice caz, mai mult de jumătate. Cînd dintr-o necropolă nu se cunosc nici 10% din numărul mormintelor unei epoci, cum este cazul cu necropola de epocă romană de la Histria⁵⁵, este greu să operăm cu datele furnizate chiar și în probleme mai generale, referitoare la tipologia mormintelor sau ritualul funerar.

ROMAN NECROPOLES IN THE TOWNS OF THE LEFT PONT ; TYPOLOGICAL FEATURES ABSTRACT

There are presented the cemeteries in the towns of Histria, Tomis, and Callatis beginning with the first century until the fourth one. They are showed not only by their common elements, but also by those typical for every cemetery.

⁵⁴ Publicarea mormintelor săpate de C. Preda în ultimii ani va aduce, negreșit, date importante despre necropolele Callatisului, în special pentru epoca romano-bizantină (numai în anii 1959–1967 au fost descoperite peste 150 de morminte ; v. C. Preda, *Callatis*, ed. II, p. 29).

⁵⁵ Dacă acceptăm că cetatea de pe malul lacului Sinoe a avut cca. 10000 de locuitori în sec. II–III e.n. (Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană*, sec. I–III e.n. București, 1977, p. 41, estimează populația la 10–15 mii locuitori) și aplicăm mortalității un coeficient de 20% pe an, înseamnă că în cele două secole au murit la Histria cca. 40000 de oameni. Din aceste 40000 de morminte nu au fost descoperite decît cca. 100 de morminte, deci aproape 0,25%.

Discussing the two rites of burial practised in the I-III centuries, there is noticed the important part both of the oriental cults and all the "religions of „salvation" in the action of passing from cremation to inhumation. This transition was produced in the Pontical towns earlier than in the other regions of the Roman Empire. With regard to the ritual of cremation and the types of graves there are underlined the unitary form of cremation by burning on the very place (with the exception of one grave in funeral urn from Histria) and at the same time, the types of cremation graves common for two or even for all the three towns.

As to the inhumation graves, one could see a great variety of forms beginning with the simple pit without coffin and ending with the great funeral constructions with one or two rooms. The simple graves are purely common for these three towns, namely those with rectangular pit with coffin or without it, and those with total or partial protection made by tiles or bricks placed over the dead or the coffin. Monolithic sarcophagi made of marble or chalky stones, graves made by calcareous stones, burial vaults with one room were discovered only in Tomis and Callatis. For Histria, in the Roman period (century I-IV), we have only few pieces of information, because the researches till our days were taken care especially of the tumular necropole. The graves from the plane necropole were discovered accidentally due to the research of the dwellings which had been either anterior or posterior to the burials.

In Tomis the inhumation graves present the most typological variety in spite of the fact that the investigations were very difficult because of the new constructions of Constantza over the whole zone destined to the deads.